

HALMÁGYI MIKLÓS

A Gangesz partjától a Hunyadiak hollójáig

Petőfi, Arany és Ady történelmi témájú műveinek középkori forrásháttéréhez¹

Történelmi tárgyú szépirodalmi műveket tanulmányozva fölvetődhet a kérdés: milyen forrásra vezethető vissza az, ami a műalkotásban olvasható? Miként vált a történelmi forrásból szépirodalom? A források ismerete a műalkotás befogadásához is többlettélményt nyújthat, gazdagabbá teheti az értelmezési lehetőségek körét. Az alábbiakban történelmi témájú magyar szépirodalmi művek forrásháttérét vizsgálom, figyelmet fordítva arra az átalakulásra, ahogy a források ismerete művészetté kristályosodik.

„Jöttem a Gangesz partjairól...” *India mint őshaza?*

Ady Endre *A Tisza parton* című versének jól ismert, nagy erejű kezdősora ez. Bizonyára többen fölteszik a kérdést: miért érkezik a vers beszélője éppen a Gangesz folyó partjáról, Indiából? Hogy kerül egy magyar költő Indiába? Adódhat a válasz: sajátos őstörténeti eredettudat állhat Ady verssora mögött.² A probléma azonban ezzel nem oldódik meg. Fönnáll a kérdés: ismerünk-e olyan eredethagyományt, mely a Gangesz vidékéről származtatta volna a magyarokat? Nem vállalkozom rá, hogy megoldom a kérdést, de szeretném felhívni a figyelmet néhány válaszlehetőségre. A téma tárgyalása lehetőséget ad arra is, hogy a középkori magyar hagyomány indiai vonatkozására is rámutassunk.

Ady költészete sokarcú líra. Írt szilaj, háborgó költeményeket, más műveiben azonban a lelki béke iránti vágyat, az Istennel való kibékülés vágyát fejezi ki. Egyes műveiben szembeszáll a keresztény vallással, pogány hitvilág után vágyódik, másutt azonban helyet kap költészetében a Krisztus iránti tisztelet. Pogány verseit a fájdalom tüneteként, panaszként érthetjük. Ezek közé sorolható a *Lótusz* című vers is, mely először 1902-ben látott nyomdafestéket, 1903-ban pedig helyet kapott a *Még egyszer* című kötetben.³

* A szerző középkortörténész, irodalomtörténész, PhD (2014).

1 Hasonló témáról 2015-ben, Révész Éva és Kovács Szilvia által szervezett Műhelyszemináriumi előadások keretein belül tartottam előadást, majd Ópusztaszeren, a Kiss Gábor Ferenc és Kovács Attila szervezésében zajlott Kárpát-medencei Fiatal Magyar Történészek Táborában, 2016 júliusában. Köszönet Szörényi Lászlónak és Galántai Erzsébetnek a segítő tanácsokért!

2 Lásd pl. a következő oldalon a vershez írt jegyzetet: <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/ady/tisza.htm>, hozzáférés: 2018.03.22.

3 Ady Endre, *Összes versei II.*, szerk. Koczás Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988). Az 574–576. lapokon levő jegyzet a *Lótusz-virágban* a Gangeszt „a zsidó-keresztény világképpel perlekedő hellén-pogány életszemlélet részeként, az ősiséget is sugalló helymegjelölésként” értékeli. A jegyzet szerint a

A *Lótuszban* is szerepel a Gangesz, olyan szövegösszefüggésben, mely határozottan utal rá, hogy őshazáról van itt szó.

Siratom a Gangesz partját,
Honnan romlásra elkerültünk.

Ezt figyelembe véve állíthatjuk, hogy *A Tisza-parton* című versben is az őshazát jelképezheti a Gangesz vidéke. Az utóbbi költemény 1905-ben jelent meg először a *Budapesti Naplóban*, majd 1906-ban helyet kapott az *Új versek* című kötetben. *A Tisza-parton* már nem idéz pogány hangulatot: a vers beszélője letisztultabban fejezi ki magát, a szöveg több értelmezésre is lehetőséget ad.

A *Lótusz* című vershez a konkrét élményt a Püspökfürdő környékén látott, pusztulni kezdő lótusz adta, a költeményben azonban jelképpé válik a keleti virág. Ösztönzést jelenthetett a számára a kambodzsai herceg írása a *Figaro* című lapban, mely a nyugati civilizációt kritizálta. A herceg gondolatait tolmácsolja Ady *A hódító szép* című cikkében, a keleti, szemlélődő lelkületet ünnepeve.⁴ Érdemes hozzátennünk, hogy Ady munkásságában a Kelet nem mindig pozitív tartalmú. Egyik prózai művében is említi a Gangesz partját, de ott negatív értelemben, az elmaradottság jelképeként.⁵

Szilágyi Ferenc szerint Ady Gangesz-képére Csokonai lehetett hatással.⁶ A Csokonai verseiben feltűnő Gangesz azonban véleményem szerint inkább a Keletet jelölő földrajzi név, míg Adynál megvan a lehetősége annak, hogy „őshazaként” értelmezzük.

Lássuk, van-e nyoma a magyar krónikáshagyományban olyan őshazának, mely Indiával hozható kapcsolatba? A 14. századi krónikaszerkesztés, valamint Kézai Simon akkor hozzák szóba Indiát, amikor Szkítia határát bemutatják. Szólnak egy olyan térségről, melynek egyik neve Etiópia, de Kisebbik Indiának is nevezik.⁷ Már Hérodotosz

Tisza parton c. versben is ott az ősiség, „de a Gangesz már nem a hellén-pogány világ jelképes tájelem, hanem az eredendő kulturáltsága és finomsága. [...] elvben bármilyen más tájmegjelöléssel (miként ezt később a Szajnáat idézve fel, a költő meg is teszi) fölcserélhető lenne.” Véleményem szerint azonban vitatható a hellén megjelölés indiai összefüggésbe való helyezése. Amennyiben a Gangesz nevet más folyónévvel cserélnénk föl, a hangulat, az rételemzési lehetőség is módosulna.

4 A *Szabadság* 1900. okt. 25. számában jelent meg. ADY Endre, *Összes versei*, II, 469. jegyzet; ADY Endre, *Összes prózai művei*, szerk. VEZÉR Erzsébet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 372–373.

5 „Hát ez Kolozsvár!... Ott nem látnak, mert nem akarnak látni. Egy csöpp aggodás nélkül el lehetne, ha lehetne tolni a Gangesz partjára vagy a Fidzsi szigetekre az egész várost.” „A história városa”, *Nagyvárad Napló*, 1903. január 22., in ADY Endre, *Összes művei*, CD-ROM.

6 SZILÁGYI Ferenc, „Ady Csokonai-élményéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81 (1977): 637–651; 642–644.

7 „Aethiopia etiam, quae India Minor dicitur” Simonis de Keza, *Gesta Hungarorum*, cap. 6. ed. Alexander DOMANOVSKY in *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, ed. Emericus SZENTPÉTERY (Budapest: Nap Kiadó, 1999, 1937-es kiadás reprintje, továbbiakban SRH I.), 146; KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, utószó és jegyzetek VESZPRÉMY László (Budapest: Osiris, 1999), 6. fejj., 92; „Ethiopia, que Minor India dicitur.” *Chronici Hungarorum Compositio Saeculi XIV*, cap. 6., ed. Alexander DOMANOVSKY in SRH I., 253; *Képes Krónika*, ford. BOLLÓK János (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 6. fejj., 11; Johannes DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, edd. Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), cap. 7, 26; THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, az 1–129. és 186–262. fejezeteket

is ír az afrikaiaktól különböző, keleten lakó etiópokról.⁸ A 13. századi Plano Carpini, aki a pápa követeként járt a mongol nagykán udvarában, amikor a tatárok által meghódított országokat felsorolja, „Kis-India vagyis Ethiopia” néven említi egy térséget.⁹ A középkor három Indiát különböztetett meg: maior, minor és tertia Indiát.¹⁰

Krónikáshagyományunk indiai vonatkozásainál érdemes megemlíteni Evilat földjét. Ha a magyar krónikák szövegösszefüggésében nem is, de más szerzők műveiben Evilat a Hindusztáni-szubkontinenssel kerül összefüggésbe.

A Képes Krónika családja szerint Hunor és Magor apja, tehát a magyarok őse Japhet fia Magor/Magog volt, aki Euilath (Hevilath) földjére költözött. Figyelemre méltó, hogy ezeket az ismereteket Antiochia püspökétől, Szent Sigilbertustól származtatja. Ez a szerző és a műve azonban ez idáig ismeretlen.¹¹ A Károly Róbert-kori krónikáshagyományban hasonló gondolatokat találunk. Ott Nemproth szerepel Hunor és Magor apjaként, ő az, aki Euilath földjére érkezik. Ez a hagyomány Perzsiának nevezi azt a földet.¹² Kézai Simon 13. századi szövegében hasonlóan ír a 14. századi krónikáshagyományhoz, nála azonban Menrothnak hívják Hunor és Magor apját, s ő érkezik Eiulath földjére.¹³

Krausz Sámuel 1898-ban az *Ethnographiában* nagy tanulmányt jelentetett meg a krónikáshagyomány bibliai vonatkozásairól, s ebben önálló fejezetet szán Euilat földjének. Összekapcsolja a bibliai térséggel, melyen az Éden egyik folyója, a Pison átfolyik (Gen, 2, 11; a Vulgatában: Evilat). Krausz értelmezésében a bibliai Evilat a Kaukázustól délre helyezhető, a Pison folyó az antik Phasis folyóval volna azonos. (Ez a mai Rioni, amely keletről ömlik a Fekete-tengerbe.)¹⁴ Krausz szerint a magyar krónikákban

fordította, a jegyzeteket írta BELLUS Ibolya (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 7. fejj., 22; KRAUSZ Sámuel, „Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai”, *Ethnographia* 9 (1898): 9–27; 109–118; 197–203; 293–305; 348–354; 115.

8 HÉRODOTOSZ, *A görög–perzsa háború*, ford. MURAKÖZI Gyula, a fordítást ellenőrizte és az utószót írta HEGYI Dolores, a jegyzeteket GyÖRI Hedvig (II. könyv) és HEGYI Dolores (I. és III–IX. könyv) írta (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), III. 94. fejj., 234; Xerxész seregével kapcsolatban írja: „A keleten lakó etiópokat (mert kétféle etióp volt a seregben) viszont az indekhez osztották be.” VII. 70. fejj., 482. A kiadvány jegyzete Kis-Ázsiába helyezi ezt a keleti Etiópiát: 777.

9 „Plano Carpini úti jelentése 1247-ből”, ford. Gy. RUITZ Izabella, in *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*, szerk. GyÖRFFY György (Budapest: Szépirodalmi Kiadó), 1986, 9. cap., 142.

10 GOMBOSZ Zoltán, „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: I. Scythia”, *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920), 173–174; Johannes DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum II. Commentarii 1., Ab initiis usque ad annum 1301*, composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvente Julio KRISTÓ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 65; KÉZAI, *A magyarok cselekedetei...*, Veszprémy László jegyzete, 42. jegyzet. Veszprémy a következő műre hivatkozik: Ugo MONNERET DE VILLARD, *Le leggende orientali sui Magi evangelici* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952), 219. (Köszönet Deményi Zsófiának az olasz szöveg fordításáért!)

11 „Ergo, sicut dicit Sacra Scriptura et sancti doctores, Hungari descenderunt a Magor, filio Iaphet, qui post diluvium anno quinquagesimo VIII-o, sicut dicit Sanctus Sigilbertus episcopus Antiochenus in cronica orientalium nationum, intravit terram Euilat et ex coniuge sua Enee genuit Magor et Hunor, a quo Magari et Huni sunt nominati.” SRH I., 4. cap., 249.

12 „Nemproth igitur gigans post linguarum confusionem terram Euilath dicitur introisse, que regio Persidem isto tempore nominatur...” SRH I., 4. cap., 249–250.

13 SRH I., 4. cap., 144.

14 KRAUSZ, *Nemzeti krónikáink...*, 297. A bibliai Gichon folyót az antik Araxesszal azonosítja. (Ez a mostani Araksz.)

megjelenő Eiulath földje „a bibliai Chavila-val azonos”¹⁵ – eszerint a magyar krónikák Eiulathja is a Kaukázustól délre helyezendő.¹⁶

Krausz azonban utal egy másik régi Evilat-fogalom létre is. Lábjegyzetben idéz egy 4. századi szerzőt, Epiphaniust, aki szerint a Pison folyót az indiaiak és etiópok Gangesznek nevezik, s ez a folyó körülveszi Evilátot.¹⁷ Itt tehát egymás mellé kerül a Gangesz és Evilát földje. Krausz hivatkozik a 6. századi Kozmasz Indikopleusztész művére is, aki a fehér hunok országáról ír, mely valóban kiterjedt Indiára. Kozmasz Indikopleusztész Evilat földjét ugyancsak Indiába helyezi.¹⁸

Krausz tanulmánya 1898-ban jelent meg. Az elvi lehetősége tehát megvan annak, hogy Ady olvashatta, vagy közvetítő útján is megismerhette. Az egymás közelébe helyezett Gangesz és Evilát, valamint India és Hunnia megindíthatták költői képzeletét. Figyelemre méltó, hogy Krausz munkájának egy másik fejezetében Góg és Magóg néperőről, elzárásukról és a vaskapuk hagyományáról ír részletesen, ami egy másik ismert Ady-vers témája.¹⁹

A 19. század második felében és a 20. század elején a régi magyar hagyományok iránt érdeklődő emberek alapvető olvasmánya volt Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia* című, 1854-ben megjelent könyve. Ipolyi két helyen említi a Gangesz folyót – *Ganges* alakban –, de ezeken a pontokon nem szól a magyar őshazáról. A bevezető fejezetben viszont azon tűnődik, hol lehetett az emberiség őshazája. Itt említi meg, hogy „újabbban előhozott adatok” szerint „az Indus s Ganges partjain egy eddig kiismerhető legrégibb ős műveltség s véle feltűnő legősibb néperedet nyomait látszanak felmutatni”.²⁰ A szent helyekről szóló fejezetben is felbukkan a Gangesz a következő összefüggésben: a hinduk eredetileg a „Ganges forrásainál [...] tarták isteni tiszteletüket”.²¹ Ipolyi tehát ugyan a Gangeszt néven nevezve nem hozza összefüggésbe a magyar őshazával, könyvének másik pontján azonban – a magyar krónikáshagyomány fent már elemzett soraiból kiindulva – az indiai térségbe helyezi a magyar őshazát „a mai Khasemir viranyos völgyeiben, kis India és Persis közt”.²² Adynak, a gazdag képzelőerővel rendelkező költőnek akár ez is elég lehetett ahhoz, hogy megalkossa belőle a maga sajátos Gangesz-menti, álombéli őshazáját.

15 Uo., 302. Krausz műve a középkori gondolkodás megértésében segíthet, a magyarok tényleges eredetének megállapítása nem volt célja, mégis van egy talányos megállapítása: az Indus forrásvidéke az a hely, „hová mi is tesszük a magyarok őshazáját.” KRAUSZ, *Nemzeti krónikáink...*, 301.

16 Uo., 297, 302. A témában inspiráló volt számomra Szombat János szakdolgozómmal folytatott konzultáció, köszönet érte, hogy erre a részletre figyelmem felhívta.

17 Uo., 300 (3. jegyzet), 301–302.

18 Uo., 300–301.

19 Uo., 348–354. Ady versének jobb megértéséhez Sinor Dénes összefoglalta a Góg és Magóg témát Andrew Runni Anderson könyve alapján. SINOR Dénes, „Góg és Magóg fia”, *Irodalomtörténet* 45, 1. sz. (1957): 78–79; SCHEIBER Sándor, „Góg és Magóg fia”, *Irodalomtörténet* 45, 3. sz. (1957): 372; Krausz tanulmányát azonban nem említették. Azért is volna említésre méltó, mert Ady Góg és Magóg témájú írása előtt jelent meg.

20 IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854), XXXIX.

21 Uo., 487.

22 Uo., XLV.

Belső-ázsiai eredetű lovas népek egyébként valóban alapítottak birodalmakat a Hinduszáni-félszigeten. Ilyen volt előbb a Kusán Birodalom, majd a heftaliták birodalma. Ez utóbbi kiterjedt Észak-Indiára. Erről a témáról tartotta székfoglaló fölolvasását Stein Aurél 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémián; előadása a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg.²³ Ady akár erről a témáról is tudomást szerezhetett.

A fenti művek mellett Ferenczy Gyula elmélete is hatással lehetett Adyra, hiszen Ferenczy tanított a debreceni jogakadémián, ahová Ady is járt.²⁴ A *Góg és Magóg fia* *vagyok én* esetleges forrásaként is felmerült, hogy Ferenczytól kaphatta az ötletet.²⁵

A *Tisza-parton* első fele változatos szóhasználatú, és varázslatos hangulatot tár elénk. A vers második része ezzel szemben a névszók halmozásával állóképszerű, unalmas hangulatot közvetít. Ha az igékre figyelünk, a vers elején múlt idejű igék szerepelnek (*jöttem, álmodoztam*), a második felében pedig egyetlen egy jelen idejű igét találunk: *keresek*. Az igék önmagunkban is utalnak arra, hogy a Gangesz a múlttal kapcsolódik össze, a Tisza pedig a jelennek.

A fenti kultúrtörténeti áttekintés ismeretében rámutathatunk arra az értelmezési lehetőségre, hogy a Gangesz nem egyszerűen a múltat, hanem az ősi múltat, a Szkítiánál és a Meotis partjánál is ősbibb magyar őshazát jelképezheti. Ez a felfogás a múltból visszavezethető ugyan a magyar krónikáshagyományra, mégis álombéli, délibábos múltként értékelhetjük, amely inkább a vágyakat fejezi ki. A Gangesz partján való álmodozás – „álmodoztam déli verőn” – összekapcsolható azzal az értelmezéssel, hogy itt megálmodott, vágybéli, de dicső múltból beszélünk. Ezzel a megálmodott őshazával állítható szembe a Tisza partja, mely a jelent, a kijózanodást és a sivárabb valóságot jeleníti meg. A versben megszólaló kritikával szemléli saját dicső, ám délibábos eredethagyományát.

Figyelemre méltó, hogy a vers második felében föltűnnek ugyan olyan szavak, melyek valóban odaillenek a Tisza parti, alföldi tájba – „Gémes kút, malom alja, fokos” –, ám a költemény elején semmit sem találunk, ami egyértelműen utalna a Gangesz vidékére. Nem beszél pl. lótuszvirágról, mint tette azt a *Lótusz* című versében; az őshazáról

23 STEIN Aurél, „A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése”, *Budapesti Szemle* 91, 248. sz. (1897): 210–234. A cikkre Krausz is hivatkozik: KRAUSZ, *Nemzeti krónikáink...* Stein életéről lásd: Felföldi Szabolcs, Stein Aurél, *egy rendhagyó életrajz* (Budapest: Palatinus Kiadó, 2015). Lásd még Stein magyar nyelvű műveinek kiadását Felföldi Szabolcs szerkesztésében.

24 Ferenczy szerint egy népcsoport Kelet-Indiából hajózott Mezopotámiába. FERENCZY Gyula, *A civilizáció bölcsője: A Nilus és Eufrates mellékeinek legrégibb történelme* (Debrecen: László biz., 1900) 52, 57–58. (Köszönet Kovács Andrásnak, aki Ady tanárára figyelmeztetett.)

25 FERENCZY Gyula, *Szumer és Akkád: Egy ősi turáni nép a Tigris és Eufrates között. Tanulmány az assyriológia köréből* (Debrecen: Városi Nyomda, 1897), 123–124. Hivatkozva: AEÖV. II. 621–622. Komoróczy Géza tartalmas kultúrtörténeti áttekintésében arra is kitér, hogy Ady prózai írásaiban említi a magyarok esetleges „szumir” eredetét, de feltételes módon, „aligha vette komolyan”. KOMORÓCZY Géza, *Sumér és magyar?* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976), 22–23. Az *ősi Kaján* c. versben Ó-Babilon Komoróczy értelmezése szerint itt annyi, mint ősi, Ady tisztelt nyilvánítása az ősi kultúra felé (25). A versben megszólaló szerint azonban „Ott járhatott” az őse, tehát valamiképp mégiscsak saját származási helyének, őse földjének tekinti a mezopotámiai térséget. Életszerű jelenség, hogy ugyanaz a személy prózai írásában más összefüggésben használ egy témát, mint amikor versben beszél.

vagy a magyarságról még ennyi szó sem esik. A *Tisza-parton* beszélője egyes szám első személyben szól, míg a *Lótusz* költője többes szám első személyben fejezi ki a fájdalmát. A *Lótuszban* határozottabban kifejeződik az őshaza és az ősi vallás utáni vágy; A *Tisza-parton* hangja személyesebb, a Gangesz világának megrajzolásában pedig általánosabb, légiesebb.

A Gangesz szó használata több szempontból is erőteljes. Varázslatos világot jelenít meg már csak azért is, mert messze van, a „mesés Indiában”.²⁶ Más folyónevekkel, pl. az Indussal szemben indokolja a Gangesz név használatát a sajátos hangzás. Mindkét szótagja g hanggal kezdődik, ezzel belső alliterációt ad a szónak. Az -ng kapcsolat dallamossá teszi a folyónevet. Mindehhez hozzájárulhat a fent vázolt sajátos őstörténet-felfogás.

Nincs perdöntő bizonyítékom arra, hogy Ady Gangesz-versei akár Krausz Sámuel, akár Ipolyi munkájára, akár Ferenczy gondolataira volnának visszavezethetők. Arra azonban érdemes föl hívni a figyelmet, hogy a 19–20. század fordulóján többen is foglalkoztak a magyar kultúra időben távolra, keletre vezető kapcsolataival. Krausz a középkori hagyomány eredetét kutatta, s műve ma is lényeges szakirodalom azok számára, akik a magyar krónikáshagyomány bibliai vonatkozásait kívánják jobban megérteni. Ferenczy írása inkább műkedvelő munkának tekinthető. Ady viszont költőként maga hozott létre sajátos őstörténeti hagyományt.

Magyar középkor shakespeare-i fájdalommal
Petőfi Sándor Tigris és hiéna című drámájának forrásháttéréről

Petőfi Sándor egyetlen, teljes egészében fennmaradt drámája a *Tigris és hiéna*, amely II. (Vak) Béla (1131–1141) és Borics korába viszi a mű befogadóját. Szörnyű témájú és nem a legjobb dramaturgiával megírt darab. Mindamellett helyenként lírai szépségű, fájdalmas-szomorú sorok szólnak ki a szövegből, sőt Shakespeare-hatás is felfedezhető a darabon, miként erre már a korábbi szakirodalom felhívta a figyelmet.²⁷ Amire a továbbiakban rámutatok, az Petőfinek a darabban megmutatkozó középkor-történeti tájékozottsága.

Petőfi leleményesen használja a forrásokat, felhasználva saját korának történeti feldolgozásait. A dráma történelmi háttérére Havas Adolf mutatott rá a darab első kritikai kiadásában.²⁸ A későbbi szakirodalomból figyelemre méltó Kerényi Ferenc köny-

26 WOJTILLA Gyula ezt a szókapcsolatot választotta könyve címéül: *A mesés India* (Budapest: Édesvíz Kiadó, 1998).

27 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor* (Budapest: Pallas, 1922), 205; MARTINKÓ András, *A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 148–149, 158, 133–135; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz* (Budapest: Osiris, 2008), 206–209.

28 PETŐFI Sándor, *Összes művei*, Végleges, teljes kiadás, Életrajzi bevezetéssel ellátta HAVAS Adolf, *Vegyes művek, I. kötet. Drámák* (Budapest: Az Atheneum R. Társulat Tulajdona, 1895; a továbbiakban: HAVAS), 356–363. A cím egyébként Victor Hugo *Ruy Blas* c. műve V. felvonásának címére vezethető vissza (*Tigris*

vének ide vonatkozó része.²⁹ Az alábbiakban bizonyítékokat keresek ahhoz, hogy Petőfi műve saját korának színvonalán állt, noha mai történész szemmel bizonyos pontokon helyesbíthetünk rajta.

Az ismert trónkövetelő nevét a magyar krónikáshagyomány *Borich* alakban hozza. A ch-val írt neveket a magyar nyelvben több esetben cs-vel ejtjük, ez magyarázhatja, hogy sokan – Petőfi is – Borics alakot használnak *Borich* helyett. Tudva, hogy a herceg anyja orosz volt, újabb irodalmak a Borisz változatot alkalmazzák.³⁰

Feltűnő, hogy Borics anyját, Könyves Kálmán feleségét ebben a darabban Predszlávának hívják. Újabb történelemkönyveink Eufémiát nevezik Könyves Kálmán feleségének, Borisz anyjának. Petőfi azonban legalább részben Fessler Ignaz Aurel könyve alapján dolgozott, Fessler pedig valóban Predszlavát tartotta Kálmán feleségének.³¹ Wertner Mór 1892-ben állította föl azt az elméletet, amit az újabb irodalmak is átvesznek: eszerint Eufémia Kálmán felesége volt, Predszlava pedig Álmos hercegé. Erre már a darab első kritikai kiadásának szerzője, Havas Adolf is rámutatott.³² Érdekes azonban föltennünk a kérdést: mely források állnak rendelkezésünkre, amelyeket a 19. századi történészek különféleképp értelmeztek?

Az egyik a *Régmúlt idők elbeszélése* (PVL). Az 1104. évnél a következőt hozza: „Ugyanabban az évben, augusztus 21-én adták férjhez Predszlavát (Peredslava), Szvjatopolk leányát Magyarországra a királyfihoz.”³³ Az 1112. évnél pedig: „Ugyanabban az évben vitték Magyarországra Vlagyimir leányát, Jefimiát (Ofimija) a királyhoz (felségül).”³⁴ A források tehát nem tartalmazzák a magyarországi férjek nevét. Fessler az „őskrónika” adatát úgy értelmezte, hogy Predszlava Kálmánhoz ment férjhez, a szövegben azonban csupán királyfiról olvasunk, aki nincs nevesítve. Valószínűbb tehát Wertner

és oroszlán), uo., 360. Lásd még: PETŐFI Sándor, *Szépprózai és drámai művek*, kiad. VARJAS Béla, Petőfi Sándor Összes Művei, 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 401.

29 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 206–209.

30 FONT Márta, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005), 155; MAKK Ferenc, „Borisz, egy XII. századi trónkövetelő”, *Acta antiqua et archaeologica: Supplementum* (1987), 61–65.

31 Ignaz Aurel FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, Erster Theil, Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme, Erster Band (Leipzig: Bey Friedrich Gleditsch, 1815), 535; Ignaz Aurel FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Zweyter Theil. Die Ungern unter Königen aus verschiedenen Häusern, Erster Band (Leipzig: 1816), 19. Hasonlóképp írja HORVÁTH Mihály, *A magyarok története: Első szakasz: A magyarok története az Árpádházból származott vezérek s királyok alatt, 894–1301*, (Pápa: 1842), 94; A „Predzlava-szülte Borics” fordulatot Czuczor Gergely *Aradi gyűlés c. hőskölteményének I. felvonásában* is olvashatta Petőfi, lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 206.

32 WERTNER Mór, *Az Árpádok családi története* (Nagy-Becskerek: 1892), 251; „talán Álmos hercege” HAVAS, 358. Havas Adolf Wertnerre hivatkozik.

33 *Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája*, ford. FERINCZ István (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 208; hasonlóképp FONT Márta fordításában in *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, szerk. MAKK Ferenc, THOROCZKAY Gábor (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2006), 318; Lásd még: HODINKA Antal, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916), 67.

34 *Régmúlt idők elbeszélése...*, 220. Hasonlóképp FONT Márta fordításában in: *Írott források...*, 318. Lásd még HODINKA, *Az orosz...*, 95.

értelmezése, aki szerint itt Álmos hercegről van szó, és az 1112-ben Magyarországra jött Eufémia lehetővé tette Kálmán felesége.

Petőfi Fesslert követi abban is, hogy Boricsot Galícia (Halics) fejedelmévé teszi, és szó esik arról, hogy (II.) István király Boricsnak szánta Magyarországot.³⁵ Ez frissebb irodalmak fényében szintén nem igazolható.³⁶

Petőfi drámájában olyan nevek is fölbukkannak, amelyek a krónikáshagyományban csak mellékszereplőket jelölnek. Ilyen Saul és Sámson, akik a darabban fontos szerephez jutnak, valamint Tivadar (Teodor), aki a *Tigris és hiénában* és a krónikában egyaránt csak mellékszereplő. Sámson és Tivadar a krónikában Borics hívei közt vannak jelen. Sámson az, aki Béla király jelenlétében nyilvánosan szidalmazza a vak uralkodót. Saul talányosabb figura. Már a Havas Adolf által készített kritikai kiadás is fölhívja arra a figyelmet, hogy Thuróczy János krónikájában olvashatunk Saulról, II. István nővérének fiáról.³⁷ A kritikai kiadás tud az oklevelekben szereplő Saul nevű személyekről is.

A fentieket még valamivel kiegészíthetjük. A magyar krónikáshagyományban Saul neve nemcsak II. István rokonaként jön elő. A krónika későbbi fejezetében arról olvashatunk, hogy Vak Béla borivásra adta a fejét, és részegen két személyt, Poch és Saul nevűeket kiszolgáltatva ellenségeiknek, akik megölték őket. A krónika Pochot és Sault így jellemzi: *viros religiosos* ('vallásos férfiakat'). Fessler 1816-os könyvében és Horváth Mihály 1842-es könyvében a II. Istvánról és II. Béláról szóló fejezetekben nem szerepel egyik Saul sem – sem II. István rokona, sem a Vak Béla idejében megölt személy.³⁸ Virág Benedek 1816-ban megjelent *Magyar Századok* című könyvében ír arról a Saulról, aki II. István rokona,³⁹ de nem ír Saulról és Pochról, akiket Vak Béla halálra ad. Mivel Petőfi drámájában szereplő Sault ugyancsak Vak Béla idejében éri a halál, elképzelhetőnek tartom, hogy Petőfi a Thuróczy szerint Vak Béla idején megölt Saulnak az alakját is felhasználta a színdarabjához. Ha ez történt, akkor róla legfeljebb Thuróczy krónikájában olvashatott – Fessler, Horváth, Virág Benedek fentebb hivatkozott történelemkönyve-

35 FESSLER, *Die Geschichten...*, 19–21.

36 Wertnerre hivatkozva HAVAS, 358.

37 Uo., 359. Ehhez érdemes hozzátenni, hogy Fesslernek az a kiadása, ami Klein átdolgozásában jelent meg, némileg másképp értelmezi Thuróczyt. E szerint a kiadás szerint Saul I. Géza lányának és Ulrik ögrófnak a fia. *Geschichte von Ungarn*, von Ignaz Aurelius FESSLER, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage bearbeitet von Ernst KLEIN, mit einem Vorwort von Michael HORVÁTH, erster Band (Leipzig: 1867), 232. Az új kiadás tehát a Thuróczy művében olvasható *soror* kifejezést tágabb jelentésben veszi, nem II. István testvéreként, hanem nőrokonaként értelmezi. Wertner Mór II. István *sororját* ugyancsak nem nőtestvérként, hanem nőrokonként magyarázza. WERTNER, *Az Árpádok...*, 219.

38 FESSLER, *Die Geschichten...* (1816), 3–51; HORVÁTH, *Magyarország története...*, 92–102. Fessler könyvének átdolgozott kiadása már ír Saulról és Pochról, úgy értelmezte, hogy szerzetesek voltak: „Mönche Pócs und Saul”. FESSLER, *Geschichte von Ungarn...* (1867), 241. Horváth Mihály és Virág Benedek műveiről, mint Petőfi lehetséges forrásairól lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 206.

39 VIRÁG Benedek, *Magyar Századok, I: DCCCLXXXIV–MCCCI* (Buda: Királyi Universitas, 1816), 229. Virág Benedek fordításban hozza Kálmán 1102-ben kiadott oklevelét (199–200), ebben szerepel „Saul Ispány” (200).

iben nem.⁴⁰ Thuróczy munkáját a 18. században kiadta Johann Georg Schwandtner,⁴¹ Petőfi tehát elvileg hozzáférhetett a forrásmunkához vagy valamely népszerűsítő kivonathoz (folyóiratok, kalendáriumok).

Felvetődhet annak a lehetősége, hogy művészi képzelete összekapcsolta a krónikában szereplő két Sault. Ha Petőfi így tette volna, nem ő volt az utolsó, aki ekként járt el. Rokay Péter egyik tanulmányában fölveti, hogy II. Béla trónra lépése táján Sault, II. István nőtestvérének fiát kolostorba küldték, később pedig megölték.⁴² Saul személyével érintőlegesen Makk Ferenc is foglalkozott II. Béláról írt tanulmányában, halványan fölvetve annak lehetőségét, hogy Saul túlélhette II. Istvánt, de meghalt még II. Béla trónra lépése előtt.⁴³

Mai történelmi tudásunk alapján tehát helyenként pontosítanunk kell Petőfi darabját, összességében azonban elmondható, hogy Petőfi felkészültsége ebben a darabban saját korának színvonalán állt, és a másodlagos irodalmon túl feltehetőleg a középkori forrást is ismerte.

„Zászlótokon lecsüngve áll...”

A magyar turul és a skandináv Raven (Arany János: Keveháza)

Arany János számos ismert elbeszélő költeményében varázsolja költészetté azt, amit középkori forrásainkban olvashatunk. Rímmel, szenvedéllyel, az emberi lélek mélységeinek feltárásával tölti meg a történelmi ismereteket. – Tudjuk, pótolni akarta, hogy nem maradt ránk a középkorból számottevő magyar nyelvű elbeszélő költészet. *Keveháza* című, 1853-ból való műve a hunok csatájáról szól, amit a Duna mellett vívtak Detre és Macrinus ellen. Lényegében a Kézai Simon által leírtakat követi. A Kézainál meglevő szöveget a 14. századi krónikaszerkesztésben is ott találjuk. Arany verse azonban bizonyos tekintetben túlmutat Kézai szövegén. Ami magára vonhatja az olvasó figyelmét, az a „zászlótokon lecsüngve áll, / nem repdes a turul madár” fordulat. Később pedig:

40 „A névanyag és az eseménytörténeti háttér fő forrása – a történetírók számára is – Thuróczy János krónikája volt.” KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 206.

41 *Scriptores rerum Hungaricarum I, cura et studio Joan. Georgii Schwandtneri* (Vindobonae: 1766), a 175. lapon olvassuk, hogy Sault akarják uralomra juttatni, a 179. lapon pedig Poch és Saul megöléséről olvassunk.

42 ROKAY Péter, „Bot és Saul” in *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. PITI Ferenc, szerkesztőtárs SZABADOS György (Szeged: 2000) 451–456. Poch alakját Rokay azzal a Bot nevű emberrel azonosítja, akinek fia, Benedek el akarta hurcolni Vak Béla apját, Álmos herceget a dömösi monostorból.

43 A *Tarih-i Üngürüş* szerint „Isztefân”, vagyis II. István „Szaul”-ra akarta hagyni a trónját, ám végül „Belját ültették a trónra”. A *magyarok története [Mahmud Terdzüman]: Tarih-i Üngürüş*. Törökből ford. jegyz., utószó: BLASKOVICS József (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 250–251; MAKK Ferenc, *Megjegyzések II. Béla történetéhez*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 40 (1972) 31–49, itt: 39. Köszönet Juhász Péternek a témában nyújtott segítő ötletéért.

Zászlóidat a keleti
Szellő vígan lebegteti,
hogy a turul repdes belé –
Nyugot felé, nyugot felé!

Honnan vette Arany ezt a motívumot?

A zászlón levő madár a vers szerint előre jelezni tudja a győzelmet vagy a vereséget. Kézai ír Attila címeréről, megjegyzi, hogy a rajta levő madarat magyarul *turul*nak nevezik.⁴⁴ Arról azonban nem szól sem Kézai, sem a középkori magyar krónikáshagyomány más ismert darabja, hogy ez a madár a győzelmet vagy a vereséget előre tudná jelezni. Arany versének kritikai kiadása Zlinszky Aladár tanulmánya alapján rámutat arra, hogy ebben az esetben mi volt a költő forrása: Ipolyi Arnold 1851-ben az *Uj Magyar Muzeumban* megjelent *Tündérek a magyar ősvallásban* című munkáját használhatta. Ipolyi pedig Asser Vita Alfreði című művére hivatkozik. Nagy Alfréd 849–899 között uralkodott Angliában, és sikeresen harcolt a skandináv betolakodók ellen. Kortársa, Asser megírta Alfréd király életét. Az Ipolyi Arnold által ismert Asser-kiadás szerint három lány szövi a skandinávok zászlaját. Csata előtt holló jelenik meg rajta, amely előre jelzi a győzelmet és a vereséget. Ipolyi előbb fent hivatkozott, 1851-es tanulmányában, később a *Magyar Mythologia* című könyvében is megírta Asser hollóját, de ez utóbbi 1854-ben jelent meg, tehát már Arany költeménye után.⁴⁵

A fenti ismeretek lényegében Arany kritikai kiadásában is olvashatók. Ipolyi műve azonban némi finomításra szorul, ami Arany kritikai kiadásából és az általam ismert eddigi Arany-szakirodalomból nem derül ki. Asser Nagy Alfrédéről szóló életrajzát Canterbury érseke, Parker nyomtatásban kiadta 1574-ben. Parker azonban ebbe a kiadásba beépített olyan szövegeket, melyeket az 1105 körül keletkezett St. Neot Évkönyvből vett át. Erre Stevenson 1904-ben napvilágot látott kiadása hívja fel a figyelmet, mely egymás után hozza az Asser-féle Nagy Alfréd-életrajzot és a St. Neot

44 Néhány fontosabb irodalom a témában: DEMÉNY István Pál, „Emese álma”, in Uő: *Hósi epika*, gondozta, jegyzetekkel ellátta GAZDA Klára (Budapest: Európai Folklór Intézet, 2002), 41–63; BENKŐ Loránd, „Árpád »de genere Turul«, Magyar Nyelv 105, 1. sz. (2009): 9–16, <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/09-1/benkol09-1.pdf>; SZABADOS György, „Új szempont a turulmonda értelmezéséhez”, *Hitel* 20, 12. sz. (2007): 105–110; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet: Régi kérdések, új válaszok* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 38–47, 207–208; SZŐCS Tibor, „A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományokban”, in *Középkortörténeti tanulmányok* 6., szerk. G. TÓTH Péter és SZABÓ Pál (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010), 249–259.

45 ARANY János *Összes művei*, IV., szerk. VOINOVICH Géza (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), a *Keveházához* írt jegyzetek, 215; IPOLYI Arnold *Magyar Mythologia* c. művének egy részét korábban kiadta az *Uj Magyar Muzeum* 1851. aug.–szept. számában: *Tündérek a magyar ősvallásban*. Itt említi a *Vita Alfreði ad. an. 878-at*. TOLNAI Vilmos, „Arany Keveháza című költeményéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 32 (1922): 27–38; ZLINSZKY Aladár, „Arany kisebb történeti költeményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901): 257–275, 268. Az Arany költészetében megjelenő északi motívumokra Szörényi László is utal, lásd: SZÖRÉNYI László, „Arany János Csaba-trilógiája és Ipolyi Arnold Magyar mythológiája”, in *A két Arany*, szerk. KOROMPAY János (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 67–79; Arany jegyzetekkel látta el Ipolyi könyvét, lásd uo., 69.

Évkönyvet.⁴⁶ Az Asser-életrajzban nincs benne a zászlón levő madár, mely előre jelzi a győzelmet és vereséget – a St. Neot Évkönyvben ellenben benne van!⁴⁷ Hozzátehetjük: a győzelmet és vereséget előre jelző madár motívuma egy korábbi munkában is felbukkan, az *Encomium Emmae* című műben, amelyet az 1040-es években készítettek a Saint-Omeri-i Saint Bertin-apátságban. A munka *Gesta Cnutonis regis* címen is ismeretes. Eszerint a zászló fehér selyemből készült, de csata előtt, ha győzelemre állnak, megjelenik rajta a csőrét kinyitó, szárnyaival verdeső holló, vereség előtt viszont mozdulatlanul lecsüng.⁴⁸

A skandináv mondavilágban tehát megvolt a győzelmet és vereséget előre jelző, zászlón feltűnő madár motívuma, Ipolyi Arnold és Arany János pedig hasonló szerepben tüntették fel a turult.

„Ki viszi hamarabb levelem....?” Arany János: Mátyás anyja

Arany János *Mátyás anyja* című balladája is madarakkal kapcsolatos. A jól ismert költeményben holló hozza-viszi a levelet az ifjú Mátyás és az édesanyja között. Milyen forrást használhatott a költő?

Bonfini művében olvashatunk arról, hogy a fogságban levő Mátyás különös módon levelezett édesanyjával:

Mátyás király életében Bécsben becsöppentünk egy vitára a mágia tudománya körül, és emlékszem, amint Mátyás elmesélte, hogy rabsága idején anyja olyannyira nyugtalankodott miatta, hogy keresett egy futárt, aki Magyarországról Prágába, a fiához hat óra leforgása alatt eljutott, ugyanannyi idő alatt visszajött, és vitte-hozta a levelet meg a választ. Azt hitték, hogy ördögök segítették a levegőn át.⁴⁹

Az ördögök említése összekapcsolható ugyan a hollóval, de a maga a holló mint posta-madár Bonfininél nem szerepel. Bonfininél valóban olvasható egy hollós történet a Hunyadiakkal kapcsolatban: itt Zsigmond király gyűrűjét rabolja el a holló, és Hunyadi János anyjának férje lövi le a madarat. Valószínűnek látszik, hogy Arany János ezt a két

46 *Assers' Life of King Alfred, Together with the Annals of Saint Neots Erroneously ascribed to Asser*, ed. William Henry STEVENSON (Oxford, 1904), XIX; Asser könyve immár magyar fordításban is olvasható. Asser, *Alfred angol király élete*, ford. jegyzetekkel ellátta, utószót írta Kiss Sándor (Máriabesnyő: Attraktor, 2014). Ez a szövegváltozat tartalmazza a hollós mondát, Kiss Sándor kérdésemre megerősítette, hogy ez az eredeti Asser-szövegben nincs benne. Ezúton is köszönöm Kiss Sándor segítségét!

47 *Annals of Saint Neots* in: *Assers' Life...*, 138.

48 *Cnutonis regis gesta sive encomium Emmae reginae auctore monacho Sancti Bertini*, Liber II., ed. Georg Heinrich PERTZ in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 19. *Annales aevi Suevici* (Hannover, 1866), 509–525, 517; N. LUKMAN, „The Raven Banner and the Changing Ravens: A Viking Miracle from Carolingian Court Poetry to Saga and Arthurian Romance”, *Classica et Mediaevalia* 19 (1958): 133–151, itt: 139–141.

49 Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 3. tized, 9. könyv, 697.

Bonfini-elbeszélést kombinálta össze. Minderre Arany balladájának kritikai kiadása is fölhívja a figyelmet, hozzátéve: „A költő a hollót a Hunyadiak címeréből eleveníti meg. A hírvivő madár ismerős a népköltészetben.”⁵⁰

A holló mint postamadár motívum kapcsán érdemesnek tartom fölhívni a figyelmet Fest Sándor tanulmányára, mely a Hunyadiak hollójával foglalkozik. Fest a Hunyadi-mondával kapcsolatban Szent Oszvald legendájára mutat rá. Oszvald a 7. században élt, Nothumbriának volt a királya. Beda Venerabilis (†735) ír róla, de a hollóról ott még nem olvashatunk. A 12. században Reginald műve szerint egy holló Oszvald kar-ereklyéjét ejtette ki a csőréből. Később német legendában jelent meg a levélvivő holló motívuma: Oszvald a menyasszonyával levelezett, és egy holló vitte a levelet, visszafelé pedig a lány gyűrűjét. A gyűrűt beleejtette a tengerbe, egy hal azonban visszahozta neki. Fest Sándor felveti annak lehetőségét, hogy a Szent Oszvald legenda holló-motívuma a Cilleiek révén kerülhetett Zsigmond környezetébe, és válhatott a Hunyadiak címerállatává.⁵¹ Fest Sándornál nem találtam arra utalást, hogy Arany is forrásul használta volna a Szent Oszvald-legendát a Mátyás anyjáról szóló balladájához, de úgy vélem, ennek lehetőségét nem lehet kizárni.

Hogy a hajdani művésznek mi járt a fejében, amikor alkotott, aligha deríthetjük ki. Hogy mit olvashatott, mely munkák megismerésére volt lehetősége, arra már nagyobb biztonsággal mutathatunk rá, bár olykor ezt is csak találgathatjuk. Érdemes vizsgálni azokat a divatirányzatokat, melyekben a művész benne élt, melyek hatással lehettek költészetére. Az irodalmi művek és a háttérükben meghúzódó források összevetése izgalmas szellemi játékot jelent, mely lehetőséget ad térben és időben egymástól távol eső szövegek közti összefüggések keresésére.

50 ARANY János *Összes művei, I. Kisebb Költemények*, szerk. VOINOVICH Géza (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 480. A *Mátyás anyjához* írt jegyzetek, 140; 480; ZLINSZKY Aladár, „Arany balladaforrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1900): 1–30.

51 FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János (Budapest: Universitas Kiadó, 2000), 187–209.